

УДК 373.5.017.4: 331

О.В. Мельник, м. Київ

ЕФЕКТ САМОДОСТАТНОСТІ: ВІД ПРОФЕСІЙНИХ ДОМАГАНЬ ДО ВЛАСНОГО УСПІХУ

У статті розкрито сутність особистісно професійної самодостатності особистості та окреслено контури її формування у процесі професійної орієнтації.

Ключові слова: особистісно професійна самодостатність, професійна орієнтація.

Темп науково-технічного прогресу та творена ним динаміка суспільного життя задає систему професійних вимог до людини, які невпинно зростають. В той же час кваліфіковане й оперативне вирішення професійних задач її виконавцем має забезпечувати, щонайменше, найважливіші потреби його життєдіяльності. І тут професія виступає одночасно і як джерело суспільного розвитку і як найважливіший засіб отримання спеціалістом винагороди, кількість і якість якої залежить від його здібностей, знань, умінь і досвіду досконалого виконання професійних обов'язків у чітко визначеній сфері розподілу праці та на конкретному робочому місці.

Згадане нами вище об'єктивно задане протиріччя між невпинно зростаючими вимогами професії та прагненням людини досягнути відповідних результатів праці має суттєві ознаки функціонального взаємозв'язку між ними, не статичного, тобто такого, що даний їй один раз і в незмінній формі впродовж всього професійного життя. Такий функціональний зв'язок мінливо нелінійний, динамічно стрибкоподібний, хаотичний і одночасно структурований, спрямований до впорядкування і змістовного збагачення, в ньому одночасно змінюються соціально-професійні стандарти професії (зазвичай структура професійної діяльності технологічно ускладнюються, інформаційно насичуються, автоматизуються тощо) й особистість, яка розвивається, оскільки прагне підтримати рівновагу між зростаючими вимогами професії, рівнем своєї фахової майстерності та ділової вихованості. Це зовнішньо детерміноване прагнення людини досягнути рівноваги з професією (на етапі вибору професії, оволодіння нею, продуктивної праці та досягнення професіоналізму) виступає рушійною силою її професійного саморозвитку, джерелом активності (пізнавальної, предметно-перетворювальної, соціально значущої, проектної, дослідницької, виробничої тощо), об'єктивно заданим і незалежно діючим від суб'єкта, формує через її привласнення особистісну значущість професійного самовизначення, встановлює межі актуального, найближчого та потенційного особистісного і професійного розвитку.

Традиційно в рамках цього положення й розроблялася теорія та вибудовувалася практика професійної орієнтації зростаючої особистості, метою якої виступала її готовність до професійного самовизначення, вміння співставляти вимоги професії й індивідуальні особливості, рівень знань, сформованих умінь та навичок. При цьому в рамковій системі досягнення рівноваги людини і професії (“хочу”, “можу” та “потрібно”) в різні часи розвитку нашої держави перевага надавалася, насамперед, задоволенню потреби виробництва товарів і послуг (“потрібно”) у відповідних фахівцях. До 30-х років минулого століття цей попит визначався спеціалістами, здатними обслуговувати складну конвеєрну систему виготовлення продукції, у 30–50-ті роки ними були фахівці зі створення засобів виробництва (інженери, конструктори, технологи, оператори та ін.), у період 60–80-тих років серійне виробництво вимагало робітничих професій, зазвичай масових і невисокої кваліфікації, з 90-х років ними виявилися спеціалісти з обслуговування, накопичення і руху капіталу, а на початку нового тисячоліття і по даний час стійко тримається попит на фахівців з просування продукції від виробника до споживача.

Досягалася згадана вище мета за допомогою державної системи професійної орієнтації, яка мала забезпечити готовність особистості до усвідомленого вибору професії на основі, насамперед, потреб суспільства, а лише згодом її бажання і можливостей у конкретній і заданій цією потребою галузі праці. Такі потреби й задавали відповідний зміст і психолого-педагогічні засоби професійної орієнтації, які мали на меті трансформувати суспільний запит на чітко визначені потребою держави професії в їхню особистісну значущість для людини. У такий спосіб встановлювалися межі актуального та найближчого розвитку учнівської молоді, в яких відбувався процес їхнього професійного самовизначення. Головним джерелом активності зростаючої особистості тут виступало протиріччя між попитом на чітко визначені професії та прагненням людини досягнути відповідних результатів праці саме в них. При цьому рівень професійних досягнень визначався значущістю для особистості об’єктивних стандартів професії (“потрібно”), їх усвідомленням, прийняттям та оволодінням. Важливість інших, особистісних факторів взаємодії людини і професії (“хочу”, “можу”), традиційно в цій рамковій системі применшувалася або ж згадані особистісні конструкти не приймалася до уваги в теорії та практиці підготовки особистості до життя та майбутньої праці взагалі. А це, на нашу думку, й складає сутність іншого, більш потужного й емоційно насиченого, афективного протиріччя між прагненням людини досягнути професійної майстерності та вийти за межі об’єктивно заданих соціально-професійних стандартів, вимог ринку праці щодо швидкості, точності та якості досягнення результату (“хочу”) і її можливостями (“можу”), які адекватно, реалістично та гнучко

оцінюються і після знаходження “сродної праці” (за Г. Сковородою) реалізуються (“дію”).

Розкриття сутності вирішення цього протиріччя та результату, яким є особистісна і професійна самодостатність людини, окреслення контурів її становлення і розвитку на основі активізації не лише процесів свідомості, а й самосвідомості особистості, виступає метою цієї статті.

Наголосимо, згадана нами дослідницька позиція не є новою у вітчизняній психолого-педагогічній науці, яка схематично окреслена в працях С. Рубінштейна (“циркулярна реакція”), Л. Божович, Л. Славіної (“афект неадекватності”), Н. Білкіної-Михеєвої, Б. Братуся, Л. Бороздіної (“тріада ризику”), В. Магуна (“самоповага, успіх, домагання”), Є. Ільїна (“мотивація дефіциту та мотивація зростання”) та ін. Головними конструктами, які розглядаються вченими в якості внутрішнього, особистісного джерела розвитку індивіда, визначено ними взаємозв’язок сформованого на основі самооцінки особистості (“можу”) рівня її домагань (“хочу”), реалістичність, гнучкість і значущість яких задають напрям, швидкість і потужність його активності (“дію”). При цьому рівень домагань як співвідношення між ідеальною, загальною та актуальною ціллю, розходження між якими задане, усвідомлене й особистісно прийняте індивідом, виступає детермінантою цілепокладання, основою її пристрасного бажання досягнути професійного результату, а протиріччя між ними необхідною умовою, рушійною силою, джерелом становлення професіонала.

Ці положення були зафіксовані в фундаментальних працях Б. Ананьєва, який до внутрішніх протиріч розвитку особистості, за умови їх нерівномірного розвитку, відносить домагання особистості та її об’єктивні можливості. Вчений наголошує, що для того щоб підійти до проблеми індивідуальності з точки зору цілого (на молярному рівні), потрібно уявити людину не лише як відкриту систему, але і як систему “закриту”, замкнуту внаслідок внутрішнього взаємозв’язку її властивостей (особистості, індивіда, суб’єкта). Саме в цих явищах замикається контур регулювання всіх властивостей індивіда, особистості з великою кількістю суперечних ролей і суб’єкта різноманітних діяльностей. В цій відносно замкнутій системі, “вбудованій” у відкриту систему взаємодії зі світом, утворюється взаємна відповідність тенденцій і потенцій людини, самосвідомість і “Я” – ядро людської особистості [1, с. 117].

Висновки вченого щодо взаємодії особистості як відносно замкнутої системи “вбудованій” у відкриту систему світу розкривають сутність її особистісно професійної самодостатності. При цьому особистісна самодостатність як глобальний конструкт свідчить про здатність індивіда оволодіти соціальною ситуацією розвитку, а професійна (часткова або ж парціальна) розкриває суб’єктивну значущість для нього відповідних

етапів (періодів, стадій) професійного самовизначення: в процесі допрофільної підготовки потреба вибору профілю навчання в старшій школі або ж професії у системі професійно-технічної освіти, на етапі оволодіння начальним профілем необхідність конкретизації майбутньої сфери професійної діяльності, в умовах вищого начального закладу оволодіння професією і т. д. Тут зовнішнє середовище (відкрита система) формує через створення чітко заданих умов навчально-виховного процесу (нормативних, організаційних, управлінських та ін.) значущість для особистості відповідної соціальної ситуації розвитку, задає провідну діяльність і спрямованість її активності.

Наприклад, такою актуальною й об'єктивно значущою вимогою у вік ранньої юності є закінчення загальноосвітнього навчального закладу і пов'язана з цим потреба після закінчення школи вирішувати питання власного професійного майбутнього. Процес навчання і виховання, як відкрита система, актуалізує цю потребу в юнаків і дівчат, задає рамки, стандарти їхньої активності, окреслює контури особистісно професійного розвитку й, зокрема, значущість професійного самовизначення. Особистість як відносно замкнута система з відповідним рівнем розвитку, сформованими можливостями та професійними вподобаннями ("хочу", "можу"), має відповідати вимогам цієї соціальної ситуації ("потрібно"), що спонукає їх до відповідної діяльності. У вік ранньої юності провідною, зважаючи на специфіку профільного навчання в сучасній старшій школі, виступає навчальна діяльність професійної спрямованості, оволодіння якою забезпечує формування відповідних новоутворень і якостей особистості, які дають змогу їх оволодіти заданими процесом навчання і виховання вимогами.

Наголосимо, зовнішні умови і пов'язані з ними вимоги трансформуються у внутрішні, особистісні не відразу і не безболісно. Вона лише активізують афективну (приймаю, відхиляю) й інтелектуальну (усвідомлюю, не усвідомлюю) сферу особистості і відповідні внутрішні процеси. Згодом після операціоналізації, емоційного відпрацювання та інтеріоризації ці вимоги свідомо приймаються (не приймаються) й у такий спосіб привласнюються (відкидаються цілком), стають внутрішніми потребами, особистісно значущими. Наголосимо, не вимогами, усвідомленими і прийнятими особистістю, а саме внутрішніми потребами. Інтеорізація зовнішніх вимог у внутрішні потреби особистості, яка домінувала у теорії та практиці професійної орієнтації, складає суть вирішення протиріччя між попитом на чітко визначені професії та прагненням людини досягнути відповідних результатів праці саме в них, визначених і актуалізованих "відкритою системою". Рівновага між ними досягалася через появу новоутворень особистості, необхідних якостей і її властивостей, які формуються завдяки включенню індивіда в різноманітні

форми активності (пізнавальної, предметно-перетворювальної, профорієнтаційної, соціально значущої, проектної тощо).

І це лише перший крок, передумова становлення особистісно професійної самодостатності людини. Наступник кроком, на нашу думку, має стати вирішення протиріччя між прагненням людини вийти за межі об'єктивно заданих соціально-професійних стандартів, її реальними можливостями в межах визначеного часу та простору досягнути ідеального професійного майбутнього, яке повною мірою зреалізує за допомогою професії її матеріальні, соціальні та духовні потреби. Тут об'єктом активності особистості стає її власне "Я" як носій певної системи цінностей, знань, професійних умінь і досвіду діяльності, рівень яких диференціюється залежно від сфери професійної праці. Така обов'язково визначена конкретна професійна сфера є для індивіда особистісно значущою, цінною, оскільки в ній проявляються і розвиваються його здібності, зростає самооцінка й на її основі особистісна і професійна самоповага. А різниця між реальним "Я" та "Я" ідеальним визначає рівень домагань особистості, тобто рівень тих цілей, їх складність, яких прагне досягнути особистість у майбутній професії. Цей рівень домагань має одночасно активізувати самостійність, самовимогливість і самовідповідальність для підтримки цінності досягнутого "Я" індивіда й окреслення перспективи власного розвитку (актуального і потенційного), уявно складену програму якого репрезентує поняття "Я у майбутній професії". Складність його змісту та ієрархічно вибудована структура (визначені пріоритети, послідовність тощо) обмежується рівнем, який унеможливить порушення сформованої самоповаги і самоцінності. Тут обрана професія, як стала цінністю для суб'єкта і яка повною мірою вирішує протиріччя між "хочу", "можу" та "потрібно", реалістичний рівень домагань особистості, її адекватна самооцінка і сформована на їх основі самоповага утворюють особистісно професійну самодостатність – "професія в мені" (за І. Бехом [2]).

Не професії взагалі, а в тій чітко визначеній, до якої виявилися здібності і в якій індивід за найменших зусиль швидше та продуктивніше досягає результату. Пошук свого "Я" і самоусвідомлення цієї невідповідності ("можу" і "хочу") виступає результатом процесів самосвідомості, які активізується, організуються і спрямовуються за допомогою специфічних психолого-педагогічних засобів (самопізнання, самооцінювання, професійні випробування тощо) педагогом. Це внутрішнє протиріччя й складає сутність і специфіку формування особистісно професійної самодостатності, оскільки суб'єкт як потенційний носій особистісних якостей і професійних функцій, визначає самостійно стратегію і тактику професійного самовизначення та

самовдосконалення в ній: рівень домагань через самооцінку і досвід попереднього виконання діяльності задає параметри майбутніх досягнень – досягнуті результати формують відповідну їхню оцінку і самооцінку – адекватна та реалістична оцінка і самооцінка визначають прагнення до успіху або ж уникнення невдач – виконання діяльності конструює наступний рівень домагань. У такий спосіб створюється своєрідна, як стверджував С. Рубінштейн, “циркулярна реакція” яка особливо яскраво виявляється у впливі емоційних чинників на перебіг дій. Ці питання набувають особливого значення в педагогічному процесі [8, с. 412 – 413].

Відзначимо, що не в будь-якій професії виявляється й досягається особистісно професійна самодостатність індивіда. З поміж об’єктивно заданого масиву професій ця властивість особистості реалізується в конкретній праці, яка обирається на основі суб’єктивної значущості, представленої домаганнями та самооцінкою, і досягнутих в ній результатів. Останні складають суть її ставлення до професії і самоставлення до себе як майбутнього професіонала.

Це положення достатньо ґрунтовно визначене у концепції психології ставлень В. М’ясищева, який стверджує, що саме в значущій діяльності повною мірою розкривається вплив суб’єктивних факторів та об’єктивних умов становлення самооцінки й рівня домагань. Вчений, аналізуючи ставлення хворих з нервово-психічними розладами до праці, приходять до висновку про тісний взаємозв’язок такого ставлення з самооцінкою, впевненістю та рівнем домагань. Останні він визначає як якісно-кількісні показники, яким, на думку хворого, має відповідати продуктивність його праці. І тут, наголошує В. М’ясищев, обов’язково потрібно враховувати відповідність суб’єктивно-особистісним та об’єктивно-принциповим характером ставлення до роботи. Суб’єктивно-особистісна складова домагань тісно пов’язана із самооцінкою особистості, почуттям неповноцінності, тенденцією самоствердження і бажанням бачити в показниках праці підвищення або ж зниження її престижу. Об’єктивно-принципова складова пов’язана із усвідомленням значущості роботи, почуттям соціальної відповідальності, вимогливістю до себе, основу якої складає почуття обов’язку [8, с. 26].

Розкрита нами вище специфіка значущості для особистості конкретної діяльності професійної спрямованості, в якій виявилися і формуються її здібності і в якій успішно вирішується протиріччя між “хочу” та “можу”, дає нам підстави прийти до висновку про її особистісну цінність, оскільки в ній швидше та продуктивніше досягається бажаний результат за найменших власних зусиль. Тому вдосконалення системи професійної орієнтації, яка традиційної обмежувалася лише вирішенням протиріччя між попитом на чітко визначені професії та прагненням людини досягнути відповідних результатів праці саме в них, й має відбуватися в напрямі допомоги людині віднайти цінну для неї професію.

Не професії взагалі, а в тій, до якої в неї виявилися здібності і в якій вона стане самодостатньою, відносно незалежною, особистісно і професійно досконалою.

Підтвердження цього теоретичного положення ми знаходимо також у дискусії між В. Магуном [6] та Є. Ільїним [5] щодо модифікації першим математичної формули У. Джеймса (“самооцінка = успіх/домагання”), в якій у якості потреб людини В. Магун обирає життєво важливі цінності особистості (цілі діяльності, принципи життя або ж провідні людські якості, необхідні для їх досягнення), які визначають її самоповагу (“самоповага = успіх/домагання”). Удосконалення цієї формули ґрунтувалося на положенні про те, що результатом співвідношення досягнень людини та її домагань має бути не самооцінка, а її самоповага. Підставою для цього стала позиція В. Магуна щодо правомірності обернено пропорційної залежності між потужністю потреби та задоволенням від її досягнення. Адже, на його думку, рівень домагань у знаменнику можна як підвищувати так і знижувати. За умови незначного рівня домагань й досягнення успіху в нескладній задачі досягнуте значення самооцінки не повною мірою буде розкривати її значущість в структурі мотивації досягнень. Отримана в такий спосіб самооцінка буде розкривати через вибір певного рівня складності домагань самоповагу людини, а не її самооцінку [6, с. 89].

Але розміщення таких цінностей за рівнем їх значущості для людини, наголошує Є. Ільїним, не є тотожним по розміщенню їх за силою потреби. Далі Є. Ільїн наводить такий приклад: “Я можу грошову винагороду поставити на перше місце, але при цьому не хвилюватися із-за того, що на даний час в мене їх немає, оскільки не відчуваю в них потреби” [5, с. 15]. Таким чином активність особистості не лише задається співвідношенням самооцінки (самоповаги за В. Магуном), рівня домагань і рівня досягнень, а й їх особистісною значущістю для індивіда, її цінністю (за Є. Ільїним). Професія, як засіб задоволення повною мірою в межах визначеного часу та простору матеріальних, соціальних і духовних потреб виступає цінністю самодостатньої особистості, оскільки в ній вона творить поле саморозвитку як відносно автономна система і творить соціально-професійні стандарти професії.

Означені вище положення дають нам підстави прийти до висновку про те, що традиційна теорія і практика професійної орієнтації зростаючої особистості в сучасних умовах має набути, передусім, спрямованості на підтримку пошуку юнаками та дівчатами своєї професії, в якій вони найбільш повно зможуть зреалізувати свої здібності, стати в майбутньому професіоналом своєї справи і досягнути майстерності. Згодом засоби і технології професійної орієнтації мають задавати вектор розвитку особистості в

цій професії, значущій і цінній для неї, в якій вона досягає особистісної і професійної самодостатності.

Для підтвердження згаданого вище положення наведемо приклад фіксації Л. Божович і Л. Славіною стійкого негативного емоційного стану особистості в підлітковому віці, який було визначено ними як “афект неадекватності”. Отримані експериментальні результати засвідчили, що згаданий афект виникає внаслідок невміння дитини правильно співвіднести свої можливості з дійсністю, свої домагання з реальними результатами діяльності. Наслідком такого стану виступало сформоване неадекватне ставлення особистості до себе та до оточуючого середовища, що, врешті решт, накопичувалося й детермінувало зростання домагань аж до рівня їх ідеалістичності. При цьому бажання підтримувати високий рівень самооцінки реалізовувалося в умовах невдачі через вибір і пояснення зовнішніх перешкод під час досягнення цілі або ж виконання завдань. Згодом вчені приходять до висновку про те, що в усіх випадках афективної поведінки (спочатку дослідження проводилося на групі підлітків, а згодом в групах учнів 10-х класів) лежить подібний механізм, а саме, конфлікт двох однаково потужних, але несумісних афективних тенденцій: домагання дітей зберегти звичну для них, але неадекватно завищену самооцінку і бажання виконати пред’явлені для них занадто складні вимоги, зберігши при цьому сформовану самооцінку [3, с. 255].

Згодом цей напрям досліджень був розширений у дослідженнях Л. Бороздіної та Н. Білкіної-Михеєвої. Ними було уведено поняття “тріада ризику”, яке використовується й до цього часу для пояснення взаємозв’язку самооцінки, рівня домагань та особистісної тривожності [4]. Результати цих досліджень засвідчили про те, що неузгодженість рівня самооцінки та домагань корелює зі зростанням особистісної тривоги. Ця тривога в “тріаді ризику”, з переважанням високої самооцінки та домагань, є патогенним фактором виникнення різноманітних захворювань в юнацькому віці, зниження продуктивності навчальної діяльності, порушення об’єктивно-заданих норм і правил поведінки тощо.

Експериментальні висновки вчених (Л. Божович, Л. Бороздіна, Н. Білкіна-Михеєва, Л. Славіна та ін.) також підтверджують сформульовані нами положення щодо ефекту самодостатності. Адже за умови порушення взаємозв’язку між людиною професією, яка не стала для неї цінністю і яка не вирішує протиріччя між “хочу”, “можу”, рівнем домагань, самооцінкою та сформованою на їхній основі самоповаги, у неї розвивається емоційне неприйняття себе як професіонала і професії як основного засобу задоволення різноманітних потреб. Це призводить до відчуження людини від професії, а виконання професійних обов’язків гальмує особистісний і професійний розвиток. Тут професія і “Я” людини існують ніби дві окремі й ізольовані сфери її активності, емоційно пригнічені й інтелектуально неприйнятні.

Отже, традиційна теорія та практика професійної орієнтації вибудовувалася залежно, передусім, від попиту держави у відповідних спеціалістах, а її метою виступала готовність зростаючої особистості до професійного самовизначення у конкретній і заданій цим попитом галузі праці. Головним джерелом активності зростаючої особистості тут виступало протиріччя між попитом на чітко визначені професії та прагненням людини досягнути відповідних результатів праці саме в них. При цьому особистісні, більш потужні й емоційно насичені фактори, які дають змогу людині вийти за межі об'єктивно заданих соціально-професійних стандартів, вимог ринку праці щодо швидкості, точності та якості досягнення результату й забезпечити власну особистісну і професійну автономність, традиційно в цій рамковій системі применшувалася. Тому, на нашу думку, в сучасних умовах невпинного зростання вимог професій і кон'юнктури на ринку праці завершальним етапом і якісною характеристикою професійного самовизначення особистості виступає її особистісна і професійна самодостатність у чітко визначеній сфері професійної праці, яка обирається на основі її суб'єктивної значущості та цінності, представленої домаганнями, самооцінкою і досягнутими в ній результатами. В такій професії проявляються і розвиваються здібності людини, формується самоповага, зростає її самоцінність й на цій основі особистісна і професійна самодостатність. Останні складають суть її ставлення до професії і самоставлення до себе як майбутнього професіонала.

Тому вдосконалення системи професійної орієнтації, яка традиційно обмежувалася лише вирішенням протиріччя між попитом на чітко визначені професії та прагненням людини досягнути відповідних результатів праці саме в них, й має відбуватися в напрямі допомоги людині віднайти цінну для неї професію. Не професії взагалі, а в тій, до якої в неї виявилися здібності і в якій вона стане самодостатньою, відносно незалежною, особистісно і професійно досконалою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 2003. – 280 с.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избр. психолог. труды (узд. 2-е) / [Л. И. Божович; под ред. Д. И. Фельдштейна]. – Москва-Воронеж, 1997 – 351 с.+
4. Бороздина Л. В. “Триада риска” у пациентов с дуоденальной язвой / Л. В. Бороздина, Н. Д. Былкина-Михеева // Психологический журнал. – 2002. – Том 23, № 2. – С. 65 – 79.

5. Ильин Е. П. Мотивы человека: теория и методы изучения / Е. П. Ильин. – К.: Вища школа, 1998. – 293 с.
6. Магун В. Динамика притязаний и изменение ресурсных стратегий молодежи (1985-2005 годы) / В. Магун, М. Энгватов // Отечественные записки. – 2006. – №3. – С. 198 – 219.
7. Мясищев В.Н. Психология отношений [избр. психол. труды] / В. Я. Мясищев – М.: НПО МОДЭК, 1995. – 356 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб: Питер, 2000 – 594 с.

В статье раскрывается сущность личностно профессиональной самодостаточности личности и определены пути ее формирования в процессе профессиональной ориентации.

Ключевые слова: личностно профессиональная самодостаточность, профессиональная ориентация.

The article reveals the essence of personal professional self identity and the ways of its formation in the process of vocational guidance.

Key words: personal professional self-sufficiency, career guidance.